

УДК 347.965.(470)

М. Р. Аракелян

СТАВЛЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДО ІНСТИТУТУ АДВОКАТУРИ НАПЕРЕДОДНІ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 р.

У сучасних демократичних державах, до числа яких прагне стати Україна, невід'ємним фактором правової системи й основним недержавним інститутом захисту особистості, її прав і свобод є адвокатура.

Як слушно зазначає професор Д. П. Фіолевський, «після сімдесятирічного існування радянської правової системи ряд колишніх радянських республік, роблячи крок уперед з метою адаптації до європейської цивілізації в галузі права, власне кажучи, роблять два кроки назад, повертаючись до правової системи, що існувала на їхніх територіях у період Російської імперії.

Такі «нововведення», як суди присяжних, апеляційні суди, незмінюваність суддів, реальна рівність учасників судового процесу, незалежна адвокатура тощо, багато в чому повторюють кроки Російської судової реформи 1864 р. У той же час це рух вперед порівняно з організацією судової і правоохоронної системи в колишній радянській державі» [20, с. 6–7].

Ставлення до адвокатури, незалежної преси дає уявлення про справжні цінності, визнаванні владою. Повернення в Україні після 1991 р. до таких цінностей, як особистість, її права та свободи, утвердження принципу поваги до прав людини, затверджених ООН, надає сильного поштовху до розвитку відповідних правових інститутів і, насамперед, адвокатури.

Інститут адвокатури як один із важливих недержавних інститутів права забезпечує захист прав, свобод громадян, інститутів демократії. Його розвиток залежить від офіційної позиції влади щодо функції та призначення цього правового інституту та від суспільної думки, яка визначає та визнає дієспроможність цього інституту.

Таким чином, повертаючись певною мірою до історії організації та

проведення судової реформи 1864 р. в Російській імперії, розгляд ставлення влади до інституту адвокатури та ставлення до нього суспільної думки є на часі актуальним питанням.

Дослідженню історії становлення інституту адвокатури, в тому числі й ставлення суспільства та держави до нього, приділяли увагу російські вчені-правознавці кінця XIX — початку XX ст.: К. Арсен'єв, Є. Васьковський, М. Винавер, І. Гессен, О. Коні, а також сучасні дослідники Ю. Хаскі, Л. Демидова, В. Сергєєв, Ю. Лубшев тощо [3—8; 13; 21; 2; 15].

Серед відомих українських вчених-правознавців, які приділяють увагу дослідженню цього суспільно-правового інституту, слід назвати Т. Варфоломієву, І. Головацького, Я. Зейкана, В. Медведчука, М. Міхienко, О. Святоцького, Д. Фіолевського тощо [4; 9; 10; 18; 19; 20].

Інститут адвокатури («адвокатський стан») західноєвропейського типу виникає в Російській імперії з 1864 р., під час проведення судової реформи.

Ставлення до адвокатів та їхніх функцій у суспільстві до 1864 р., у представників правлячої династії Романових було вкрай негативним. Так Петро I вважав ходатаїв та ябедників (так називали адвокатів на початку XVIII ст.) товаришами злодіїв та душолюбів. На його думку, своїми виступами вони тільки більше плутали суддю, заважаючи прийняти справедливе рішення: «...а иные истцы и ответчики, для таких же своїх коварств и неправды, нанимают за себя в суды и в очные ставки ... ябедников и составщиков же воров и душевредцов, и за теми их воровскими и ябедническими и составными вымысли и лукавством в вершение тех дел правым и маломочным людем во оправдании чинится многая волокита и напрасные харчи и убытки и разоренье, а винным, от того отбывательство и продолжение, а ябедником и вора́м поживки» [11, с. 278—279].

В указі від 25 травня 1752 р., оголошеному імператрицею Єлизаветою Петрівною Сенату, діяльність ябедників визнавалася як шкідлива: «...к крайнему неудовольствию Нашему слышим разорение и притеснение подданных наших от ябедников. Которые не страшась суда Божия, всякие вымысли противу правды стараются употребить, и тем чинят правым в их делах решению помешательство и продолжение в Приказах; ... того ради на то учрежденным местам, по должности и званию своему, искореняют таковые Нашему Императорскому Величеству и общему покою противные поступки, и с виноватыми поступать по силе указов. ... ежели кто ... за сим указом явно или тайно, в том будет уличен, то, ... у оных движимое и недвижимое имение отписано будет на Наше Императорское Величество» [12, с. 653].

У роботі Є. Васьковського наводяться витяги із листів Катерини II, в яких вона висловлює своє ставлення щодо адвокатів: «...адвокаты, соображаясь с тем, когда и как им заплати, поддерживают то правду, то ложь, то справедливое, то несправедливое...»; «...адвокаты и прокураторы у меня не законодательствуют и никогда законодательствовать

не будут, пока я жива, а после меня будут следовать моим началам...» [6, с. 320]. Катерина II вважала адвокатів Робесп'єра та Дантона головними винуватцями буржуазної революції у Франції, злочинцями, які виступили проти монархічного устрою та законної влади, що призвело до заборони адвокатської діяльності в Російській імперії.

За часів правління Миколи I існування інституту адвокатури також виявилось неможливим. Так, у розмові з князем Голіциним імператор впевнено зазначив: «Нет, князь, пока я буду царствовать, России не нужны адвокаты. Проживем и без них» [6, с. 123]. Така позиція російського імператора у житті проявлялася у вигляді викоренення навіть самої думки про створення інституту адвокатури в Російській імперії.

Принагідно зауважимо, що думка про «шкідливий» для суспільства інститут адвокатури була притаманна також й французькому імператору Наполеону. Отримавши для розгляду законопроект про організацію адвокатури, він зазначив: «Пока я буду носить шпагу, я не подпишу подобного декрета. Я хочу, чтобы можно было отрезать язык всякому адвокату, который употребил его против правительства» [14, с. 7–8]. Наслідком стає прийняття установчими зборами Франції рішення про скасування стану адвокатів.

У той же час судове представництво в Російській імперії існувало у вигляді стряпчих та повірених (судові представники). Їхнє право на представництво інтересів позивача та відповідача було з часом закріплено у Своді Законів Російської імперії [16, ст. ст. 184, 191]. Назвати таке представництво професійним захистом було неможливо, оскільки суспільна думка негативно ставилася до діяльності стряпчого. Встановлений стереотип стряпчого-канцеляриста, здатного лише на написання скарги або позову, заважав побачити в ньому захисника-правника, представника інтересів громадянина, закону.

У Західному краї, до складу якого входили 3 українські губернії, адвокатура була створена та діяла на ґрунті польських Конституцій 1726 і 1764 рр. та III Литовському Статуті. Відповідно до цих нормативно-правових актів, адвокати були не лише при головних (губернаторських) та нижчих (повітових та міських) судах, але і при судах духовних. Адвокатами могли бути лише дворяни — власники нерухомого майна (деревень), які постійно проживали в губерніях приєднаних від Польщі, які склали присягу, мали беззаперечну репутацію, а також володіли правом.

Введення адвокатури у цій частині Російської імперії не дало бажаних результатів, оскільки адвокати не користувалися повагою у населення. Про це красномовно свідчать друковані періодичні видання того часу: «Трудно встретить сословие более несимпатичное в западной России, чем адвокаты» — писалося у «Киевлянині» [20, с. 39].

У такому вигляді адвокатура проіснувала в Західному краї до поширення на цю територію російських цивільних законів. Таким чином місце адвокатів посів діючий на території усїєї імперії інститут присяжних і приватних повірених.

Неможливість реформування інституту судових представників в Російській імперії першої половини XIX ст. пояснювалася також і політичними мотивами. Адвокат, який покликаний захищати передусім законні інтереси громадянина та людини, завжди заважає владі чинити беззаконня. Чим менше в державі рівень дотримання законності — тим більше утисків від влади зазнає інститут адвокатури. Таким чином професія адвоката набуває політичного відтінку. Виконуючи свій професійний обов'язок, захищаючи закон та протестуючи проти його порушення, адвокат виступає проти свавілля уряду, влади, оскільки саме вона і насаджує це свавілля. В таких умовах діяльність інституту адвокатури буде мати «антиурядовий» характер. Необхідність створення сучасної європейської системи судочинства в Російській імперії в другій половині XIX ст. підштовхувала владу до перегляду провладного ставлення та формування позитивної громадської думки до функції суспільного інституту адвокатури.

«Уже одно то, что адвокатура служила в разные эпохи то опорой, то противовесом одной и той же политической системы, доказывает, что в ней не было ничего политического в истинном смысле слова, что она руководилась своими особыми началами и что отношение ее к власти и взаимное отношение власти к ней зависели не от той или иной политической системы самой по себе, а от отношения этой системы к защищаемому его правовому принципу», зазначав на початку XX ст. відомий правознавець М. Винавер [7, с. 6].

Після поразки в Кримській війні в Російській імперії розпочинається новий період структурних соціально-політичних та економічних реформ. Необхідність судової реформи стає зрозумілою владі та суспільству. В основу судової реформи поклалися принципи дотримання «букви» закону, змагального судочинства. Останній вважався самим стародавнім, єдиним можливим принципом світового судочинства. Необхідною умовою змагального судочинства було створення інституту адвокатури — в російській інтерпретації — стану присяжних повірених. Виникнення такого суспільного інституту було б неможливим без зміни суспільної думки та провладного ставлення до цього інституту.

На початку 60-х рр. XIX ст. у відомій публіцистичній збірці «Русский Вестник» виходить серія публікацій, де позитивно розглядається діяльність адвокатів: «Против адвокатуры, сколько мы знаем, существует у нас нелепое предубеждение... Мы особенно остановились на адвокатуре, потому, что возможность и польза ее в настоящее время наиболее подвергается сомнению, а без нее реформа судопроизводства будет походить на дом, выстроенный без фундамента» [17, с. 385].

«Виправдовування» наявності інституту адвокатури в Російській імперії вченими-правниками здійснювалося й після реформи. Так у роботі Є. Васьковського зазначалося: «опасения Екатерины II и Николая I были неосновательны, что не адвокаты были виновниками революции 1789 г. и что адвокатура институт не политический, а юридический. Она

преследует те же задачи, что и суд: защиту права и осуществление закона» [6, с. 320].

Існування в Російській імперії суспільного інституту адвокатури знаходилося у залежності від ставлення влади та суспільної думки до його правових функцій та політичного впливу. Необхідність формування сучасного, європейського судочинства підштовхнула владу та суспільство Російської імперії в другій половині XIX ст. до перегляду ставлення до функцій інституту адвокатури взагалі. Зміна такого ставлення з вкрай негативного на позитивне дозволило провести судову реформу 1864 р.

Л і т е р а т у р а

1. Адвокатская деятельность : учеб.-практ. пособие / под ред. В. Н. Буробина. — М. : Юстина-МНЭПУ, 2001.
2. Адвокатура в России : учебник / под ред. Л. А. Демидовой, В. И. Сергеева. — М. : ЗАО Юстицинформ, 2004.
3. Арсеньев К. К. Заметки о русской адвокатуре / К. К. Арсеньев. — С.Пб., 1875.
4. Варфоломієва Т. В. Конституційні засади діяльності адвокатури / Т. В. Варфоломієва // Адвокат. — 1996. — № 2.
5. Васьковский Е. В. Адвокатура // Судебные уставы 20 ноября 1864 г. за 20 лет / Е. В. Васьковский. — Пг., 1914. — Ч. 2.
6. Васьковский Е. В. Организация адвокатуры. Т. 1 / Е. В. Васьковский. — С.Пб., 1903.
7. Винавер М. М. Очерки об адвокатуре / М. М. Винавер. — С.Пб., 1902.
8. Гессен И. В. Адвокатура, общество и государство / И. В. Гессен. — М. : Юрист, 1997.
9. Головацький І. Ю. Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі / І. Ю. Головацький. — К. : Атіка, 2003. — 351 с.
10. Зейкан Я. П. Право на захист у кримінальному процесі : навч. посіб. / Я. П. Зейкан. — К., 2004. — 278 с.
11. Именной : об отмене в судебных делах очных ставок, о бытии вместо оных распросу и розыску, о свидетелях, об отводе оных, о присяге, о наказании лжесвидетелей и пошлинных деньгах : [указ № 1572 від 21 лют. 1697 г.] // ПСЗРИ. Собр. I. — С.Пб., 1830. — Т. III. — С. 278—279.
12. Именной объявленный из Сената : о искоренении ябеды : [указ № 9989 від 25 трав. 1752 р.] // ПСЗРИ. Собр. I. — С.Пб., 1830. — Т. XIII. — С. 653.
13. Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы / А. Ф. Кони. — С.Пб., 1914.
14. Лохвицкий Л. В. Французская адвокатура / Л. В. Лохвицкий // Русское слово. — 1834. — № 1. — С. 7—8.
15. Лубшев Ю. Ф. Адвокатура в России : учебник / Ю. Ф. Лубшев. — 2-е изд. . — М. : ООО «Профобразование», 2002.
16. Свод законов Российской империи. Т. X. — С.Пб., 1857. — Ч. 2.
17. Свод Замечаний // Русский вестник. — 1857. — Кн. 1.
18. Святоцький О. Д. Адвокатура : історія і сучасність / О. Д. Святоцький, В. В. Медведчук. — К. : Ін Юре, 1997.
19. Святоцький О. Д. Адвокатура України / О. Д. Святоцький, В. В. Міхеєнко. — К., 1997.
20. Фіолевський Д. П. Адвокатура : підручник / Д. П. Фіолевський. — К. : Алеута : Прецедент, 2006.
21. Хаски Ю. Российская адвокатура и советское государство. Происхождение и развитие советской адвокатуры, 1917—1939 / Ю. Хаски. — М., 1993.

А н о т а ц і я

Аракелян М. Р. Ставлення суспільної думки в Російській імперії до інституту адвокатури напередодні судової реформи 1864 р. — Стаття.

У статті розкривається питання формування суспільної думки в Російській імперії щодо інституту адвокатури напередодні судової реформи 1864 р. Розглядається становлення інституту адвокатури та ставлення до нього органів влади, російських монархів, суспільства. Підкреслюється важливий вплив на проведення судової реформи 1864 р. суспільної думки до цього суспільно-правового інституту. Визначено, що успішне проведення судової реформи 1864 р. в Російській імперії було б неможливим без зміни суспільної думки з негативної на позитивну до інституту адвокатури.

Ключові слова: інститут адвокатури, суспільна думка, судова реформа 1864 р.

А н н о т а ц и я

Аракелян М. Р. Отношение общественного мнения в Российской империи к институту адвокатуры накануне судебной реформы 1864 г. — Статья.

В статье рассматривается вопрос формирования общественного мнения в Российской империи к институту адвокатуры накануне судебной реформы 1864 г. Рассматривается становление института адвокатуры и отношение к нему органов власти, российских монархов, общества. Подчеркивается значительное влияние на проведение судебной реформы 1864 г. общественного мнения к этому социально-правовому институту. Доказано, что успешное проведение судебной реформы 1864 г. в Российской империи было бы невозможным без изменения общественного мнения от негативного на позитивное к институту адвокатуры.

Ключевые слова: институт адвокатуры, общественное мнение, судебная реформа 1864 г.

S u m m a r y

Arakelyan M. R. Public opinion to the institute of advocacy in the Russian Empire before the judicial reform of 1864. — Article.

The article investigates the formation of public opinion to the institute of advocacy in the Russian Empire before the judicial reform of 1864. The establishment of the institute of advocacy and attitude of the authorities, Russian monarchs and society are examined. The article underlines the significant impact of public opinion on the socio-legal institute of judicial reform of 1864. It was proven that the success of judicial reform of 1864 in the Russian Empire would have been impossible without changes in public opinion from negative to the institute of advocacy.

Keywords: institute of advocacy, public opinion, judicial reform of 1864.